Міністерство освіти і науки України
Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

з теми: **Хотинська війна 1621 р. в шкільному курсі історії: методичний аспект**

Виконав: здобувач вищої освіти
ОПП Середня освіта (Історія та правознавство)
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
предметної спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
заочної форми здобуття вищої освіти
групи IstP1-B22z
Анатолій МАХНІЦЬКИЙ

Керівник: **Задорожнюк А. Б.**, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України

Рецензент:_____
_____

Кам’янець-Подільський, 2026 р.

Вступ 3

РОЗДІЛ 1. Аналіз джерел та історіографії 5

РОЗДІЛ 2. Українське козацтво в Хотинській війні 13
2.1. Внутрішнє становище України та причини війни 13
2.2. Хід військової компанії 1621 р. 23

РОЗДІЛ 3. Вивчення подій Хотинської війни у закладах загальної середньої освіти 35
3.1. Висвітлення Хотинської війни в шкільних підручниках 35
3.2. Методичні акценти вивчення теми та формування предметних компетентностей 38

ВИСНОВКИ 42

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 45

ДОДАТКИ 55

ВСТУП

Хотинська війна 1621 р. посідає важливе місце в історії України та Європи як одна з ключових подій ранньомодерної доби, що засвідчила вагому роль українського козацтва у стримуванні експансіоністської політики Османської імперії. Перемога союзного війська, до складу якого входили запорозькі козаки під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного, стала важливим чинником збереження геополітичної рівноваги у Центрально-Східній Європі та суттєво вплинула на подальший розвиток міжнародних відносин у регіоні.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення історичного досвіду боротьби українського народу проти зовнішньої агресії та визначення місця України у системі європейської безпеки. Події Хотинської війни демонструють історичну тяглість оборонної місії України як важливого чинника захисту європейського цивілізаційного простору. Вивчення цієї теми сприяє формуванню історичної пам’яті, національної свідомості та усвідомленню ролі українського козацтва у розвитку військових традицій.

Особливого значення дослідження Хотинської війни набуває в сучасних умовах, коли Україна продовжує відстоювати власну незалежність і територіальну цілісність в умовах зовнішньої агресії. Історичні паралелі між подіями XVII ст. та сучасними викликами дозволяють глибше усвідомити значення єдності суспільства, військової організації та міжнародної підтримки у боротьбі за державний суверенітет.

Важливим аспектом є також освітнє значення теми. Вивчення Хотинської війни у закладах загальної середньої освіти сприяє патріотичному вихованню молоді, формуванню поваги до історичного минулого українського народу та усвідомленню значення козацької спадщини в історії України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20-ті рр. XVII ст.

Об’єктом дослідження є Хотинська кампанія 1621 р. на території України.

Предметом дослідження є перебіг та наслідки Хотинської війни 1621 р., участь у ній запорозького козацтва, а також особливості висвітлення зазначених подій у курсі історії України в закладах загальної середньої освіти.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні причин, перебігу та наслідків Хотинської війни 1621 р. на основі аналізу історичних джерел і наукової літератури.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:**

- проаналізувати стан наукової розробки теми та охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- з’ясувати причини та передумови Хотинської кампанії 1621 р.;
- дослідити основні етапи та події Хотинської війни;
- визначити особливості висвітлення подій Хотинської війни у курсі історії України в закладах загальної середньої освіти.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, наукової об’єктивності, системності та критичного аналізу джерел. У процесі роботи використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, структурно-системний методи, а також методи аналізу, синтезу, узагальнення та систематизації. Застосування зазначених методів дало змогу комплексно дослідити історичні процеси та події, пов’язані з Хотинською війною 1621 р., а також сформулювати відповідні теоретичні висновки.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів дослідження під час підготовки лекційних курсів, семінарських занять, спецкурсів з історії України, а також у навчальному процесі закладів загальної середньої та вищої освіти.

Структура роботи визначається метою, завданнями та логікою дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Історіографія Хотинської війни 1621 р. охоплює широкий комплекс історичних джерел і наукових досліджень, створених від часу безпосередніх учасників подій до сучасних істориків. У центрі наукової уваги перебуває роль українського козацтва на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним у стримуванні османської експансії та захисті європейського простору. Значна частина досліджень присвячена аналізу військової тактики, геополітичних наслідків битви та осмисленню місця козацтва в європейській історії XVII ст.

У Хотинській війні українське козацтво під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного відіграло важливу роль у протистоянні військам Османської імперії, яка протягом тривалого часу здійснювала експансіоністську політику щодо народів Європи та Азії. Українські землі також зазнавали руйнівних нападів і спустошень унаслідок османсько-татарської агресії.

Для дослідження Хотинської війни 1621 р. існує значний масив джерел та історичних праць, присвячених цьому масштабному військовому конфлікту між християнським і мусульманським світом, наслідком якого стало послаблення міжнародних позицій Османської імперії.

Джерельну основу вивчення Хотинської битви становлять передусім записи сучасників і безпосередніх учасників кампанії. За підрахунками Йосифа Третяка, автора спеціальної монографії про Хотинську війну, відомо десять щоденників Хотинського походу: чотири анонімні та шість авторських, що належали Прокопу Збігневському, Петру Напольському, Яну Остророгу, Матвію Титлевському, Станіславу Любомирському та Якову Собеському [98]. Найбільшу історичну цінність, на думку дослідників, становлять мемуари Я. Собеського та М. Титлевського.

Яків Собеський (1590–1646) – краківський каштелян, воєвода белзький і руський, батько польського короля Яна III Собеського – був безпосереднім

учасником Хотинської битви. Як комісар, призначений сеймом для супроводу армії, він брав участь у засіданнях військової ради, переговорах із козаками та мирних перемовинах із турками. У 1646 р. було опубліковано його праці латинською мовою — «Коментарі про Хотинську війну» та «Даріуш Хотинського походу». «Історія Хотинського походу» Я. Собеського активно використовується дослідниками [30]. Особливий інтерес викликають свідчення автора про внутрішні суперечності у козацькому середовищі та політику частини старшини щодо польського уряду.

Я. Собеський наводить цінні відомості про участь козацтва у війні, визнаючи його вирішальний внесок у стримування османського наступу. Порівнюючи поведінку козаків і польської шляхти, автор наголошував на мужності запорожців та випадках ухилення окремих шляхтичів від участі у бойових діях [30, с. 46].

Важливим джерелом є також щоденник Мацея Титлевського, який уперше був виданий італійською мовою, а згодом у перекладі увійшов до літопису Самійла Величка. Матвій (Мацей) Титлевський — польський дипломат, хроніст і абат бенедиктинського монастиря в Любліні — створив працю «Розповіді про битву між поляками і турками 1620–1621 рр.» (1622 р.), спираючись на свідчення очевидців Т. Шемберга та Я. Остророга. Автор детально, у хронологічній послідовності, описав перебіг бойових дій під Хотином [52].

Вагоме наукове значення мають козацькі літописи Григорія Грабянки та Самійла Величка, у яких подано оцінку Хотинської війни 1621 р. Ці твори належать до перших узагальнювальних праць з історії України. Їхні автори використали значну кількість джерел, здійснили аналіз суспільно-політичних процесів та сформували власну історичну концепцію.

Григорій Грабянка обіймав уряди гадяцького осавула, обозного, судді, а з 1729 р. – полковника. Він брав участь в Азовських походах, Північній та російсько-турецькій війнах, а також відігравав помітну роль у політичному житті Лівобережної України. Його історичні погляди відзначалися

прагненням осмислити місце козацтва в історії українського народу та значення історичних знань для розвитку суспільної свідомості [52, с. 58].

Самійло Величко також був одним із найосвіченіших українських істориків свого часу. Він володів кількома мовами, працював у Генеральній військовій канцелярії та, ймовірно, був пов'язаний із оточенням гетьмана Івана Мазепи. У своєму літописі Величко значну увагу приділив історії козацтва та міжнародним подіям XVII ст.

Серед іноземних дослідників увагу привертає праця Йоганна-Йоахіма Мюллера «Історична дисертація про козаків» (1684 р.) [52, с. 57]. У ній Хотинська війна розглядається як одна з ключових подій, що передували перемозі європейських держав над Османською імперією під Віднем [51, с. 131–137]. Автор високо оцінював роль українського козацтва та полководницький талант Петра Сагайдачного.

Особливе місце серед джерел посідають вірменські письмові пам'ятки. Відомості про Хотинську битву містяться у «Кам'янецькій хроніці» Оксента [34], «Подорожніх записках» Симеона Легаци [56] та «Історії Хотинської війни» Ованеса Кам'янецького [15]. Ці джерела засвідчують значний суспільний резонанс подій серед вірменської громади та її усвідомлення потенційних наслідків османської перемоги [78].

Важливими джерелами залишаються також твори польських, турецьких, українських і румунських хроністів та істориків, зокрема Вацлава Потоцького, Лешека Подгорецького, Кятіба Челебі, Мустафи Наїми та Мирона Костіна. Значну увагу Хотинській війні приділено у «Літописі Землі Молдовської» Мирона Костіна [44; 91; 92].

Мирон Костін (1633–1691 рр.) – молдовський політичний діяч, дипломат, поет і хроніст – залишив низку історичних праць, серед яких особливе значення має «Літопис Землі Молдовської від Аарона-води до наших днів». У своїй роботі автор спирався як на писемні джерела, так і на усні свідчення сучасників [95, с. 47]. Його опис Хотинської битви

вирізняється детальністю, глибоким аналізом військової ситуації та позитивною оцінкою героїзму українських козаків [92, с. 192].

Таким чином, історичні джерела щодо Хотинської війни умовно можна поділити на два основні напрями. Перший представлений польською шляхетською історіографією, яка здебільшого обстоювала інтереси Речі Посполитої. Другий – українською козацькою традицією, автори якої наголошували на визначній ролі козацтва як захисника українського народу та християнського світу.

У сучасній українській історіографії вагомий внесок у дослідження Хотинської війни зробили Володимир Голобуцький [16–18], Сергій Комарницький [42; 43], Тарас Чухліб [82], Петро Сас [60–65] та інші дослідники. Їхні праці характеризуються комплексним підходом до аналізу подій, що охоплює військові, політичні, соціальні та культурні аспекти.

Значне місце в історіографії Хотинської війни посідають праці університетських дослідників, передусім істориків Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серед напрацювань науковців Кам’янець-Подільського національного університету варто виокремити дослідження В. С. Степанкова [68], В. В. Степанкова [67] та О.А. Юги [86].

У Чернівецькому національному університеті сформувалася наукова школа, що спеціалізується на вивченні Хотинської війни. Найбільш ґрунтовне дослідження цієї проблематики належить доктору історичних наук П.М. Сасу [60–65]. Результати його багаторічної роботи узагальнено в монографії «Хотинська війна 1621 року» [63], де на основі широкого кола історичних джерел проаналізовано політичні чинники, що передували Цецорській битві 1620 р., а також реконструйовано її перебіг. Окрему увагу приділено польсько-козацьким відносинам у контексті підготовки до воєнної кампанії, структурі та чисельності сторін конфлікту, особливостям театру бойових дій, зокрема переправам через Дністер і умовам виживання військ в

умовах облоги. Розглянуто тактичні підходи армії Османа II, польсько-литовського війська під командуванням Я.-К. Ходкевича та С. Любомирського, а також запорозького козацтва під проводом Я. Бородавки і П. Конашевича-Сагайдачного. Детально висвітлено перебіг турецько-польських переговорів і укладення Хотинського миру. Джерельна база дослідження охоплює польські, українські, російські та французькі праці; османські джерела використано в польських перекладах. У подальшій праці «Хотинська битва 1621 р. – битва за Центральну Європу» П. М. Сас розвинув і поглибив зазначену проблематику [65].

Зусиллями дослідників Чернівецького університету підготовлено значний масив археографічних публікацій та історіографічних студій, зокрема три монографічні дослідження. У сфері публікації джерел важливим результатом стала підготовка тематичного збірника документів і матеріалів з історії Хотинської кампанії, здійснена за участі О. Добржанського, М. Ільківа, О. Масана, Ю. Мисько, А. Мойсея, С. Пивоварова та Ф. Яценюка. У передмові до видання В. Ботушанський підкреслив визначальну роль козацького війська як ключового чинника перемоги союзних сил [78].

О. Масан і В. Карпо здійснили фаховий переклад німецькомовної брошури – так званої «Короткої реляції», що засвідчила широкий європейський резонанс подій та формування образу козацтва як захисника християнського світу [35]. Вагомий внесок у розвиток джерельної бази зробив Т. Ковалець, опублікувавши та проаналізувавши діаріуш М. Мархоцького, розширену версію діаріуша П. Збіґнєвського, а також поему Я. Рудоміни-Дусяцького [37–40]. У зазначених джерелах міститься низка важливих відомостей щодо перебігу битви, тактики козацьких загонів та їхньої взаємодії з польським командуванням.

Суттєвий внесок у візуалізацію подій зробив М. Ільків, який уперше здійснив переклад розлогих підписів до маловідомої гравюри битви. Це дало змогу уточнити локалізацію розташування військ і реконструювати окремі епізоди бойових дій [31].

Ґрунтовне дослідження теми з’явилося ще в радянський період. М. Алекберлі проаналізував перебіг Хотинської війни, акцентувавши увагу на вирішальній ролі козацького війська під проводом П. Сагайдачного у стримуванні османського наступу [3]. Його праця вирізняється широким залученням османських джерел і тривалий час залишалася єдиним узагальнювальним дослідженням з цієї проблематики.

Перша сучасна монографічна студія належить А. Федоруку, який детально розглянув стратегічне значення козацтва та тактичні особливості його дій у ході кампанії [72–73]. У 2022 р. вийшла колективна монографія «Хотин 1621. Війна і пам’ять» (ред. О. Добржанський), у якій подію розглянуто в широкому історичному контексті з акцентом на козацький вимір [76].

У численних статтях і матеріалах конференцій науковці університетів досліджували Хотинську війну в геополітичному, військовому та соціокультурному контекстах. І. Гриценко, Г. Скорейко та Ф. Яценюк проаналізували мемуари Я. Собєського, довівши їхню цінність для реконструкції участі запорозького козацтва та вписавши їх у європейську хронікальну традицію XVII ст. [19; 88]. Г. Яценюк дослідила вірменську Кам’янецьку хроніку та щоденник німецького офіцера, розкривши маловідомі аспекти повсякденного життя та проблеми військової логістики армії Речі Посполитої [12; 99].

Ю. Макар здійснив комплексний аналіз історіографії Хотинської війни в межах різних національних традицій, акцентуючи увагу на інтерпретаціях ролі запорозького козацтва [47]. Мілітарні аспекти кампанії досліджував А. Федорук, який довів адаптацію козаками елементів західноєвропейського тактичного досвіду, зокрема нідерландських військових практик [72; 73]. Т. Ковалець запропонував нове прочитання окремих епізодів битви, зокрема штурму козаками османського табору 4 вересня 1621 р., який міг стати вирішальним [37–40].

Релігійний вимір участі козацтва в кампанії проаналізував В. Демочко, зазначивши вплив конфесійного чинника на мотивацію та бойовий дух козаків [23]. С. Герегова дослідила відображення Хотинської війни в українському мистецтві, простеживши її роль у формуванні культурної пам'яті та національної ідентичності [13].

Інтерес до теми традиційно зростає у роки ювілеїв, зокрема у 1991, 2011 та 2021 рр. Ювілей 400-річчя Хотинської битви супроводжувався низкою наукових заходів і публікацій [77], а також виходом монографій чернівецьких [76] і київських дослідників [27].

У 2020 р. Верховною Радою України ухвалено постанову № 1092-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2021 році», якою передбачено вшанування 400-річчя Хотинської битви [25]. У вересні 2021 р. «Укрпошта» ввела в обіг поштовий блок «400-річчя Хотинської битви» з маркою, присвяченою полотну Ю. Брандта «Битва під Хотином (1867)». У композиції відображено ключові постаті воєначальників, зокрема Я.-К. Ходкевича та представників козацького війська. Також використано репродукцію гравюри Я. Грейма «Хотинський замок». 29 жовтня 2021 р. Національний банк України ввів у обіг пам'ятну монету номіналом 5 гривень «Хотинська битва», що продовжила серію «Герої козацької доби» (Додаток Б).

19 лютого 2025 р. у Національному музеї історії України відбулася презентація науково-популярної праці Я. Затилюка, М. Яременка та О. Савченка «Хотинська війна 1621 р. Козацька звитяга, османські амбіції та європейське майбутнє», виданої у видавництві «Кліо». Події передувала виставка, присвячена Хотинській війні, що висвітлювала її місце в історії Центрально-Східної Європи. У заході взяли участь провідні фахівці з історії українського козацтва, зокрема О. Сокирко та В. Горобець [59].

Вивчення Хотинської війни 1621 р. є складовою навчального курсу «Історія України» в 8 класі закладів загальної середньої освіти. У сучасних підручниках тема розглядається в контексті боротьби українського козацтва проти османсько-татарської експансії та діяльності П. Конашевича-

Сагайдачного. У 2025–2026 навчальному році використовуються як підручники попередніх років (відповідно до стандартів 2021 р.) [9; 14; 58; 75; 85], так і нові видання 2025 р., розроблені відповідно до вимог НУШ [11; 55; 84].

Таким чином, сучасна історіографія Хотинської війни 1621 р. характеризується переходом від традиційного воєнно-описового викладу до міждисциплінарного аналізу, що охоплює геополітичні, соціокультурні, релігійні та меморіальні виміри Хотинської війни. Окрему увагу приділено ролі козацтва як ключового чинника кампанії, його військовим практикам, а також відображенню подій у європейських і локальних наративних традиціях.

Значний обсяг джерельної бази та розвинена історіографічна традиція створюють належні передумови для подальшого дослідження причин, перебігу та наслідків Хотинської кампанії.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ

2.1. Внутрішнє становище України та причини війни

Для об’єктивної оцінки значення Хотинської війни та її ролі в історії визвольної боротьби українського народу проти турецько-татарської експансії необхідно проаналізувати співвідношення сил воюючих сторін напередодні конфлікту.

Варто підкреслити, що українське козацтво виконувало функцію оборони не лише власних земель, а й територій Речі Посполитої та значної частини Європи від турецько-татарських нападів. Упродовж тривалого часу, у відповідь на регулярні набіги, козаки здійснювали сухопутні та морські походи на Османську імперію і Кримське ханство, під час яких знищували прибережні укріплення, руйнували маєтки феодальної верхівки, а також звільняли полонених.

Водночас внутрішньополітичне становище українських земель залишалося складним і напруженим. Становище українського населення істотно погіршилося після Люблінської унії 1569 року, внаслідок якої відбулося об’єднання Польщі та Великого князівства Литовського. У межах новоутвореної багатонаціональної держави – Речі Посполитої – польська шляхта й магнати поступово розширювали контроль над українськими землями, активно освоюючи родючі території.

Особливо інтенсивним був наступ польських магнатів на південно-східні регіони України. Уже в 1580-х роках на Волині фіксується поява низки нових магнатських родів, зокрема Понятовських, Жолкевських, Бучацьких та інших. Паралельно посилювалася присутність католицького духовенства та дрібної польської шляхти, яка орендувала землі або вступала на службу до магнатів, посилюючи соціально-економічний тиск на місцеве населення. Орендарі часто доводили експлуатацію до надмірних масштабів, запроваджуючи численні нові повинності та побори [22, с. 85].

Частина української шляхти, побоюючись втрати земельних володінь, поступово переходила в католицизм і полонізувалася, з початку XVII століття фактично інтегруючись у польське шляхетське середовище. Разом із польськими феодалами вона брала участь у подальшій експлуатації українського селянства.

Значне розширення латифундій польських та українських магнатів в Україні відбулося після постанови сейму 1590 року щодо розподілу «пустельних земель» за Білою Церквою та степових просторів обох берегів Дніпра аж до московського кордону [32, с. 8]. Ця постанова фактично легалізувала вже наявні захоплення земель і надала польському королю право роздавати їх у довічне користування представникам шляхетського стану.

Подальша практика земельних пожалувань лише посилила концентрацію земель у руках магнатів. Так, у 1609 році королівським указом Сигізмунда III було надано право В. Калиновському отримати у власність значні території, зокрема Уманську пустиню [1, с. 29]. Аналогічні процеси сприяли формуванню великих магнатських володінь родів Вишневецьких, Острозьких, Корецьких, Заславських, Збаразьких та інших [1, с. 295-296].

У результаті аграрної експансії магнати концентрували у своїх руках величезні багатства. Як зазначав французький інженер Гійом Левассер де Боплан, ці феодали були настільки могутні, що їм «не вистачає лише права карбувати монету, щоб стати справжніми монархами» [7, с. 86].

Польська адміністрація надавала магнатам широкі владні повноваження: право судочинства, збирання податків і повинностей, а також формування власних військових структур. Старости, які отримували державні землі у довічне володіння, фактично виконували функції місцевої влади, контролюючи адміністративне та судове управління.

Одним із ключових наслідків цієї системи стало різке посилення феодальної експлуатації селянства. Панщина в окремих регіонах сягала 4–5

днів на тиждень, доповнюючись натуральними та грошовими повинностями. Загалом становище селян наближалося до стану повної залежності.

Юридичне закріплення кріпосницької системи відбулося через Артикули Генріха Валуа (1573 р.) та Третій Литовський статут (1588 р.), які остаточно оформили кріпацтво. Відповідно до положень Статуту, селянин після десяти років проживання на землі феодала втрачав особисту свободу, а власники отримували право розшуку та повернення втікачів протягом тривалого часу [83, с. 126].

Важливу роль у системі соціального контролю відігравала католицька церква, яка підтримувала інтереси панівної верхівки та сприяла посиленню національно-релігійного тиску на українське населення. Одночасно посилювалися внутрішні конфлікти та нестабільність у регіоні.

З другої половини XVI століття польська шляхта активно поширювала свій вплив і на міста, обмежуючи їхнє самоврядування. Старости та воєводи втручалися в міське життя, привласнювали землі, контролювали господарську діяльність та регулювали економічні процеси навіть у містах із магдебурзьким правом.

Соціальне закабалення супроводжувалося політичним безправ’ям і національно-релігійним утиском, що призводило до масових втеч селян і міщан у менш заселені райони Брацлавщини та Подніпров’я. Саме ці процеси сприяли активному розвитку козацтва як соціального та військового явища.

Поява козацтва на південному сході України сприяла економічному освоєнню значних територій, розвитку сільського господарства та різноманітних промислів. Важливим чинником цього процесу було те, що саме існування вільного від кріпосної залежності козацтва демонструвало можливість функціонування суспільства без панів, що справляло суттєвий трансформаційний вплив на закріпачене селянство та міські стани. Козацтво поступово освоювало нові землі, засновувало міста та поселення. Заселення територій, які фактично стали малозаселеними після татаро-монгольського

спустошення, відбувалося в умовах постійного протистояння козацтва з турецько-татарськими агресорами, а також із польськими магнатами.

Посилення кріпосницької експлуатації селян, яка у першій чверті XVII ст. досягла значних масштабів, зумовило зростання міграційного руху населення із західних регіонів України до південно-східних земель, де соціально-економічні умови були відносно сприятливішими. У цих регіонах значна частина селянства продовжувала проживати на «слободах», виконуючи повинності у формі оброку на користь землевласників або держави. У деяких районах, особливо на територіях, прилеглих до степової зони, селяни були тимчасово звільнені від повинностей. Оселяючись на «слободах», вони отримували від землевласників податкові пільги строком на 20–30 років [83, с. 128].

Козацтво контролювало значні території та активно протистояло спробам обмеження його автономії з боку польської адміністрації. Воно ігнорувало юрисдикцію місцевих старост і формувало власні правові норми. Запорізька Січ становила серйозний виклик для політичного домінування шляхетської Польщі в Україні. Навіть у періоди оборони від турецько-татарських нападів козацтво продовжувало боротьбу проти польської магнатської влади.

Попри заборони Речі Посполитої, кількість вільного, нереєстрового козацтва стрімко зростала, перетворюючи його на потужну військово-політичну силу того часу. Запорізька Січ виконувала функції не лише організаційного, але й духовного центру козацького руху, спрямованого проти різних форм поневолення. Козацтво набуло ознак нового, специфічного соціального явища, що не мало прямих аналогів у тогочасній Європі.

Наприкінці XVI ст. запорозьке козацтво почало відігравати помітну роль у міжнародних відносинах, особливо у взаєминах із балканськими державами, Османською імперією, Кримським ханством і Річчю Посполитою.

Європейські монархи розглядали козацтво як потенційного військового союзника у боротьбі проти Османської імперії. У 1593 році з козаками зустрічався папа Климентій VIII. Під час австро-турецької війни до них звертався імператор Рудольф II з метою пошуку союзників. У 1594 році до Запоріжжя було направлено дипломатичну місію на чолі з Еріхом Лясотою. Він високо оцінив організацію та дисципліну запорозького війська, відзначивши суворі порядки на Січі. Усвідомлюючи зростання військової сили Запорізької Січі, він вважав доцільним для Австрії «заручитися дружбою цієї громади, яка не тільки користу¬ється величезним авторитетом в Україні, але на яку задивляється й вся Польща» [79, с. 178-179].

На початку XVII ст. українське козацтво сформувалося як значна військова сила, здатна до організованих військових дій проти Османської імперії. Воно мало розвинену військово-адміністративну структуру, центром якої була Запорізька Січ. На чолі війська стояв гетьман, у руках якого зосереджувалася військова, адміністративна та судова влада. Гетьман керував військом, затверджував старшин, розподіляв угіддя між куренями, здійснював судові функції та здійснював дипломатичні контакти з іноземними державами.

Козацьке військо було добре озброєним для свого часу. Його озброєння включало рушниці, пістолі, шаблі, списи, а також луки, кинджали та ножі. Рушниця була обов’язковою зброєю кожного козака. Січ також мала артилерію легкої мобільної конструкції. Запорожці самостійно будували флот, виготовляли зброю та добували сировину для виробництва пороху. Серед козаків було представлено різні ремісничі спеціальності: теслярі, ковалі, зброярі, чинбарі, кравці тощо. Вони також займалися землеробством, обробкою врожаю та приготуванням їжі.

З ранньої весни поблизу Січі, де, за свідченням Боплана, функціонувала суднобудівна верф запорожців, активно здійснювалися роботи з будівництва човнів. Козаки заготовляли деревину, виготовляли дошки, щогли, корпуси «чайок», обробляли смолу та конопатили човни. Над

кожним судном працювало близько 60 осіб. Спочатку виготовляли днище човна довжиною близько 16 м, після чого встановлювали борти. Загальна довжина «чайки» становила приблизно 20 м, ширина — близько 4 м. Судно не мало корми, її функції виконували два керма з обох кінців. Оснащення включало 10–15 весел і 4–6 гармат-фальконетів. Чайка вміщувала 50–70 козаків, кожен з яких мав зброю та боєприпаси, а також продовольчі запаси. Перед виходом у море судна забезпечувалися порохом, ядрами, харчами та водою [7, с. 25].

Заповнені «чайки» спускалися вниз по Дніпру, очолювані отаманом. У гирлі річки козаки часто стикалися з турецькими галерами, уникаючи яких використовували тактичні маневри, зокрема транспортування човнів суходолом із подальшим спуском на воду. У разі появи запорожців у Чорному морі інформація про це швидко поширювалася аж до Константинополя. За сприятливих умов козаки рухалися під вітрилами, а під час штормів або бойових зіткнень — на веслах. Незважаючи на складні морські умови, запорозькі козаки демонстрували високий рівень мореплавства та бойової майстерності, що викликало захоплення сучасників.

Навіть сучасники дивувалися, як можливо протистояти на таких малих суднах, обплетених хмизом, розбурханому морю. Водночас запорозькі чайки вирізнялися значно більшою швидкістю порівняно з важкими турецькими галерами. Вони ніби «летіли» над хвилями і, за свідченням Боплана, досягали берегів Анатолії приблизно за дві доби [22, с. 85].

Турецький флот у той час вважався одним із найпотужніших у світі. Зустріч у відкритому морі з галерами була надзвичайно небезпечною, оскільки вони мали міцний корпус, потужне артилерійське озброєння та численний екіпаж. Саме тому запорожці, як правило, уникали денних зіткнень із галерами. Проте у випадках неминучого бою, за словами Боплана, козаки «були непохитними»: кожен виконував свою функцію – одні заряджали рушниці, інші вели безперервний вогонь, який відзначався

високою точністю, тоді як турецькі галери відповідали гарматним обстрілом [7, с. 146].

Завдяки малій висоті над водою (лише один–два метри над поверхнею) запорожці нерідко виявляли ворога пізніше, ніж були виявлені самі. У таких випадках вони негайно спускали вітрила, переходили на весловий хід і відходили від галери на безпечну відстань, не втрачаючи її з поля зору. Опівночі, непомітно наблизившись до супротивника, частина козаків інтенсивно гребла, тоді як інша була готова до ведення вогню з рушниць. Під час раптового зближення здійснювався абордаж, у ході якого знищувався екіпаж, захоплювалися гармати, а судно, як правило, затоплювалося.

Особливо відчутного удару запорожці завдали туркам у 1606 році, коли зазнали нападу одразу три міста, зокрема Варна — одна з найсильніших фортець західного узбережжя Чорного моря. Її здобуття справило значний резонанс серед сучасників, оскільки фортеця вважалася практично неприступною.

У відповідь султан звернувся до польського уряду з вимогою покарати козаків. Однак польська сторона заявила про неможливість впливу на них, оскільки вони не перебували у безпосередньому підпорядкуванні. Було зазначено: «Якщо ви їх знищите, з нашого боку не матимете жодних заперечень» [26, с. 122].

З метою блокування виходу козаків у Чорне море султан наказав перекрити Дніпро поблизу острова Тавань залізним ланцюгом, який простягнули між фортецями Кизикермен і Аслан-Кермен із залишенням центральної брами, що перебувала під артилерійським контролем. Проте запорожці застосували тактичний прийом: уночі вони спускали по річці дерева з прикріпленими металевими предметами, які викликали шумове зіткнення з ланцюгом, провокуючи турецький обстріл у темряві. Після виснаження боєприпасів противника козаки руйнували перепону та проходили у відкрите море.

Інколи використовувався альтернативний маршрут, що був довшим, але менш контрольованим: підйом Дніпром до Кодака, далі через Самару та Вовчі Води до приток Калміуса або Міуса, після чого чайки перетягували волоком до Азовського моря і через Керченську протоку виходили в Чорне море. Цей шлях також використовувався під час відступу [50, с. 11–18].

Попри численні оборонні заходи, турецька сторона не могла ефективно протидіяти козацьким рейдам. У 1608 році запорожці, за свідченням сучасників, «дивовижною хитрістю» захопили та зруйнували Перекоп, а в 1609 році здійснили напади на фортеці Ізмаїл, Кілію, Білгород та інші [26, с. 146]. У 1614 році козаки дійшли до Трапезунда і здобули Синоп, знищивши гарнізон, арсенал і флот у гавані. У відповідь султан наказав стратити великого візира Насуха-пашу. Під час переслідування біля Очакова козакам було завдано значних втрат, після чого коронний гетьман Жолкевський привітав султана [26, с. 147].

Навесні 1615 року запорожці на 80 чайках підійшли до Константинополя, здійснивши напад на портові споруди та відступивши після виконання операції. У ході переслідування вони атакували турецький флот поблизу Очакова, захопили та знищили кілька галер, зокрема флагманське судно експедиції.

Наймасштабнішою операцією став похід 1616 року на Кафу – один із найбільших невільницьких центрів Криму, під час якого під проводом гетьмана Сагайдачного місто було взято штурмом, а значну кількість полонених визволено.

Характеризуючи військову майстерність запорожців, італієць д’Асколі зазначав: «Козаки такі хоробрі, що не тільки при однакових силах, але й 20 чайок не злякаються 30 галер падишаха, як це і буває щороку на ділі» [53, с. 81].

Подібні оцінки містяться і в працях польських та османських авторів. Зокрема, Пясецький підкреслював, що козацька військова сила перевищувала

можливості більшості європейських армій, а турецькі хроністи визнавали її виняткову відвагу та боєздатність.

Не менш показовими є свідчення турецького хроніста Наіми щодо морських походів запорожців. Він зазначав, що навряд чи в усьому світі можна знайти людей настільки відважних, які б так мало цінували власне життя і так мало боялися смерті. За словами осіб, обізнаних у військовій справі, ця «голота» своїми бойовими якостями та хоробрістю в морських битвах перевершує інші народи.

Противник Османської імперії, перський шах, як свідчить П'єтро делла Валле, у розмовах із наближеними наголошував на військовій силі козаків: «Ви не знаєте, що це за народ, ви не знаєте, які хоробрі ці люди і як добре треба з ними обходитися. Вони – ті, що домінують на Чорному морі і можуть для нас зробити ще багато послуг» [6, с. 21].

Хоча проєкт такого союзу не був реалізований, ще у 1618 р. нунцій Ф. Діоталеві повідомляв до Риму з Польщі про прибуття посланця перського шаха до польського короля з пропозицією спільного виступу проти Османської імперії. Зокрема, шах просив направити 10 тис. козаків, обіцяючи забезпечити їм вигідні позиції та спорудження укріплень з метою постійного стримування противника. В іншому листі нунцій підтверджував достовірність перського посольства та зазначав, що шах не прагне миру з турками і наполягає на спільній війні Польщі проти них, знову ж таки акцентуючи на потребі 10–12 тис. козаків для контролю Чорного моря [6, с. 22]. Польський король, однак, не погодився на ці умови, побоюючись Османської імперії, тоді як остання, у свою чергу, остерігалася козаків і навіть була готова поступитися частиною своїх претензій до Речі Посполитої в обмін на стримування запорозьких морських походів.

Таким чином, протягом тривалого часу українські козаки вели інтенсивну боротьбу проти турецько-татарських сил. Вони неодноразово вступали у бої з чисельно переважаючими противниками. Як регулярне військове формування, козацтво не мало сталого матеріального забезпечення,

а їхній флот, легкі чайки, часто зазнавав втрат унаслідок морських штормів. Попри це, козаки здійснювали активні військові дії як на території України, так і в глибокому тилу противника, проводили морські та сухопутні походи до Туреччини й Криму, з'являлися навіть під мурами Константинополя.

Особливої інтенсивності ця боротьба набула з кінця XVI ст. Запорозькі козаки завдали Османській імперії та її союзникам значної шкоди, що сприяло руйнуванню уявлень про їхню військову непереможність. Турецько-татарські правителі, які здійснювали спустошливі набіги на українські землі, змушені були спостерігати руйнування Синопа та Кафи, а також занепад багатих провінцій у Європі й Азії. З метою психологічного тиску на османську столицю козаки неодноразово спалювали прибережні поселення поблизу Константинополя.

Важливим новим явищем у боротьбі українського населення проти османсько-татарської експансії стало визволення полонених. У ході морських і сухопутних походів наприкінці XVI – у XVII ст. запорожці звільнили значну кількість невільників. Так, за правління султана Селіма II кількість невільників-веслярів у флоті дозволяла укомплектувати 40 галер, тоді як у 1576 р. – лише 20. У 1579 р. загальна чисельність невільників в арсеналах і на галерах становила 6 тис. осіб, у 1590 р. – 4 тис., а у 1637 р. — лише 700 осіб [22, с. 219].

Отже, внутрішньополітичні умови на українських землях, а також посилення соціального й національного гніту сприяли формуванню потужного козацького стану. Козацтво виконувало не лише функцію захисту від польського тиску, але й відігравало роль прикордонної військової сили, здійснюючи у відповідь на османсько-татарські напади успішні морські та сухопутні експедиції до Криму і Туреччини.

У результаті зміцнення Запорозького війська як значної військової сили, здатної до ведення не лише оборонних, а й наступальних дій, відбулося суттєве коригування балансу сил у Східній Європі не на користь Османської імперії. Козаки фактично припинили систематичні спустошливі набіги

татарських загонів. Саме тому «козацьке питання» стало постійним предметом дипломатичних переговорів між Османською імперією та Річчю Посполитою. Османська сторона усвідомлювала військовий потенціал запорожців як фактор загрози для своїх володінь і залежних територій.

2.2. Хід воєнної кампанії 1621 р.

У 1620 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою тривала війна, відома в історіографії як Цецорська кампанія. Частина дослідників розглядає її як початковий етап Хотинської війни.

На початку вересня 1620 р. гетьман Станіслав Жолкевський із відносно нечисленним військом переправився через Дністер і рушив углиб Молдавії до Ясс з метою з'єднання з військами господаря Молдавії Граціані. Польське військо розташувалося табором на Цецорських полях поблизу Ясс і очікувало підходу османських сил. Загальна чисельність армії Жолкевського становила близько 10 тис. осіб, з яких приблизно 7 тис. припадало на кінноту.

У другій половині вересня в регіон прибули війська Іскандер-паші спільно з кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Точні дані щодо чисельності сторін відсутні: за турецькими джерелами османське військо налічувало близько 30 тис. осіб, тоді як С. Жолкевський оцінював його чисельність у 60 тис. Водночас безсумнівним є те, що сили Османської імперії суттєво переважали польські [41, с. 63].

Цецорська війна відзначалася високим рівнем жорстокості та тривала сімнадцять днів. У ході перших двох зіткнень основні сили Жолкевського зазнали поразки. Господар Молдавії Граціані втік із поля бою, проте згодом був захоплений і страчений. Гетьману Жолкевському вдалося вирватися з оточення та відступити до Дністра, однак його війська були практично знищені. Під час переслідування османські та татарські сили масово винищували як військових, так і цивільне населення. Унаслідок бойових дій загинув Михайло Хмельницький – батько Богдана Хмельницького, який сам потрапив у полон і перебував у ньому два роки. П. Калиновський загинув під

час втечі, утопившись у Пруті. Гетьман Жолкевський був убитий Кантемір-мурзою, а його голову доставлено султану Осману II. С. Конецпольський потрапив у полон і був ув'язнений у Босфорі. Османські війська захопили значні трофеї, зокрема 120 гармат і тисячі возів із майном. Причиною поразки польської сторони дослідники вважають внутрішню дезорганізацію шляхетського війська та його командування [83, с. 113–114].

Після перемоги під Цецорою султан Осман II активізував підготовку до нової війни проти Речі Посполитої, прагнучи не лише завдати поразки, але й підпорядкувати її території.

У науковій літературі виділяють різні причини війни 1621 р. Частина дослідників пов'язує її початок із діями запорозьких козаків, які здійснювали численні морські походи проти османських володінь, завдаючи значних втрат прибережним містам і провінціям. Інша група істориків вважає ключовим чинником конфлікту політичну зраду господаря Молдавії Граціані, який передав козакам і польській стороні інформацію, отриману з листів Бетлена Габора, адресованих османській адміністрації.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. загострення польсько-османських відносин зумовлювали три основні чинники: систематичні татарські набіги на польські землі; неврегульований статус залежності Молдавії від Османської імперії та Речі Посполитої; а також військові походи запорозьких козаків на османські території [83, с. 172].

На початку червня 1621 р. османська армія розпочала похід у напрямку Дунаю. Переміщення великого війська через Балканський регіон супроводжувалося значними логістичними труднощами. Для забезпечення кампанії султан Осман II організував масштабну мобілізацію населення, реквізицію продовольства, транспорту, коней, мулів і верблюдів. У різні регіони імперії були направлені уповноважені особи для забезпечення ресурсами військової кампанії.

У результаті чисельність османських сил поступово зростала. На момент розгортання бойових дій під Хотином армія налічувала понад

250 тис. осіб і була добре озброєною та забезпеченою. Значна частина військ мала бойовий досвід. Артилерія складалася приблизно з 300 гармат великого та середнього калібру; також широко використовувалися транспортні тварини, зокрема коні, мули та верблюди [64, с. 18].

Водночас логістичне забезпечення армії вимагало значного часу та ресурсів, зокрема морських перевезень до регіону Дністра. У цьому контексті Чорноморський басейн залишався вразливою ділянкою, оскільки козацькі загони систематично атакували османські транспортні каравани, ускладнюючи постачання.

Козацькі напади суттєво вплинули на темпи підготовки османського наступу. Лише на початку липня 1621 р. було завершено спорудження мосту через Дунай, після чого війська розпочали переправу. Осман II відмовився від поради залишитися з частиною сил поблизу переправи та продовжив рух основних підрозділів.

Наприкінці серпня, після завершення підготовчих заходів, османська армія зайняла позиції поблизу Дністра. Війська були організовані у три основні угруповання: праве крило, ліве крило та центр. Правий фланг займали бейлербеї Діярбакира, Анатолії та Сіваса; у центрі розташовувалися яничари та сипахи; ліве крило складалося переважно з кримськотатарських загонів та допоміжних підрозділів [64, с. 21].

Османська адміністрація не була впевнена у позиції запорозького козацтва щодо майбутньої війни – чи виступить воно на боці Речі Посполитої, чи залишиться нейтральним, як це спостерігалося раніше.

Під час підготовки до кампанії Осман II намагався приховати її справжні цілі, вводячи в оману як козацьку старшину, так і польську сторону. Війна подавалася як наслідок несплати данини татарам або як результат молдавських політичних суперечностей, що мало на меті замаскувати стратегічні наміри Османської імперії.

Стан Речі Посполитої напередодні війни був вкрай складним: державна скарбниця була виснажена, провідні військові сили зазнали поразки, а

зовнішньополітична підтримка з боку європейських держав була мінімальною. У зв'язку з цим розпочалося термінове реформування системи оподаткування та запровадження нових податків.

На Варшавському сеймі розглядалося питання призначення нового головнокомандувача. Після загибелі великого коронного гетьмана С. Жолкевського та полону С. Конецпольського постала необхідність обрання досвідченого військового керівника. Цю роль було покладено на Кароля Ходкевича, воєводу віленського та гетьмана Великого князівства Литовського, а його заступником призначено Станіслава Любомирського.

Українські козаки здійснювали воєнні приготування з підвищеною ретельністю, незалежно від того, чи передбачалося ведення бойових дій самостійно, чи у взаємодії з польським військом.

Після Цецорської катастрофи та в умовах масштабної підготовки Османа II до нової війни шляхетська Польща була змушена якнайшвидше заручитися підтримкою запорозького козацтва. У зв'язку з цим Сигізмунд III направив свого секретаря В. Обалховського до патріарха Феофана – особи, що користувалася авторитетом серед козаків, – з метою схилити запорожців до участі у війні на боці короля. У відповідь патріарх звернувся до козаків із відповідним листом.

Для розгляду цієї пропозиції 15 червня 1621 р. у Сухій Діброві було скликано козацьку раду. Окрім козацтва, у засіданні брали участь митрополит Іов Борецький, єпископ Курцевич та інші представники духовенства. Іов Борецький, у супроводі трьохсот священників і п'ятдесяти монахів, звернувся до козаків із проханням надати допомогу Речі Посполитій у війні проти «бусурманів». Його позицію підтримав Петро Сагайдачний. У результаті козацтво урочисто зобов'язалося виступити проти Османської імперії. Наступного дня рада прийняла польського посла Обалховського та офіційно повідомила про ухвалене рішення [73, с. 29].

Під час засідання також було ухвалено рішення направити посольство до короля з вимогами врегулювання релігійного питання, скасування

нещодавніх універсалів, спрямованих проти православної церкви, та надання правових гарантій. Очолив посольство Петро Сагайдачний, якого у Варшаві прийняли урочисто та прихильно. Водночас король не надав конкретних зобов'язань і загалом негативно ставився до відновлення повноцінного статусу православної церкви. Проте, за свідченням Якова Собеського, Сагайдачний залишився задоволений результатами переговорів.

Рішення запорозького козацтва про участь у війні проти Османської імперії суттєво ускладнило реалізацію планів Османа II. Османська сторона намагалася зірвати цей союз, посіяти розбрат між козаками та Річчю Посполитою.

Військо під командуванням Ходкевича включало німецьку піхоту, а також угорську, польську легку та важку кінноту. Воно було сформоване поспіхом, недостатньо забезпечене та налічувало близько 35 тис. осіб. Наприкінці травня польські війська під проводом Любомирського прибули до містечка Скала і розташували табір на березі Збруча, звідки надсилалися розвідники для збору інформації про місцевість і противника. Невдовзі до них приєднався Ходкевич із литовськими підрозділами. Переправа через Дністер біля Хотина виявилася ускладненою через відсутність мосту, будівництво якого затрималося. Спочатку Ходкевич вагався щодо форсування річки.

21 серпня 1621 року до польського табору прибув Петро Сагайдачний, якого зустріли урочисто та з почестями. Після наради, прямуючи до козацьких підрозділів, що розташувалися поблизу Могильова на Дністрі, він потрапив у сутичку з турецьким загоном і ледь уникнув загибелі. З великими втратами запорожці пробивалися до з'єднання з військом Ходкевича [68, с. 12].

Поки Ходкевич очікував на підхід козацьких сил Сагайдачного, османська сторона розраховувала на прибуття татарського хана Джанібек-Гірея. Султан отримав від нього повідомлення про нібито успішні дії проти козаків, унаслідок яких значну частину їх було знищено або взято в полон.

Це спричинило поширення чуток про відсутність запорожців на театрі бойових дій, що викликало занепад бойового духу серед частини війська.

З появою запорозьких козаків біля польського табору було подано сигнал сурмою, після чого війська почали шикування для урочистої зустрічі. Прибуття козаків, особливо в умовах активності сил Кантемір-мурзи, суттєво підняло бойовий дух польського війська та зміцнило впевненість у можливій перемозі.

Під Хотином перебувало близько 42 тис. запорозьких козаків, організованих у 13 полків. Крім того, за даними літописів, під командуванням Петра Сагайдачного перебувало близько 6 тис. реєстрових козаків. Згідно з рішенням польського уряду, козаки повинні були самостійно забезпечувати себе озброєнням, кіньми, продовольством і фуражем, що зумовлювало необхідність самостійного заготівельного забезпечення під час руху до табору. Це суттєво уповільнювало їхнє прибуття до району бойових дій [68, с. 16].

Польське військо було розташоване фронтом на захід і південний захід, із тилом, що спирався на Хотинський замок і скелясті береги Дністра. Перед фронтом табору місцевість була пересіченою та малопридатною для наступу противника. Армія, що складалася з дев’яти полків, була поділена на дві групи, розміщені на флангах: правим крилом (північним) командував Любомирський, лівим (південним) – Ходкевич, тоді як у центрі перебували козацькі частини, які утримували найбільш небезпечну ділянку оборони.

В результаті зійшлися дві армії з різними стратегічними завданнями: одна була орієнтована на наступ, інша – на оборонне стримування. Ходкевич планував утримувати позиції, використовуючи укріплення для ведення обстрілу противника з відносної безпеки.

Польське командування до кінця кампанії дотримувалося оборонної тактики, тоді як Петро Сагайдачний і козацькі полковники застосовували стратегію активної оборони з елементами рішучого контрнаступу, що включала інтенсивні атаки у денний і нічний час, спрямовані на знищення

живої сили противника. Ці дії дозволяли поступово послаблювати ворога з перспективою його розгрому. Однак ініціативи Сагайдачного часто наштовхувалися на опір польського командування, унаслідок чого козацькі підрозділи змушені були значною мірою діяти автономно. Карл Ходкевич нерідко залишав їх у складних ситуаціях, що призводило до значних втрат. Попри визнання його військового таланту, він не розглядав Петра Сагайдачного як рівного собі у військово-політичному сенсі.

Султанська яничарська гвардія справляла враження парадного війська, вирізняючись розкішним оздобленням одягу. Османська кіннота також відзначалася пишністю вбрання, що створювало ефектне візуальне видовище для спостерігачів. Значну частину складала численна обслуга величезного султанського війська. У цілому турецький табір характеризувався надмірною розкішшю та зовнішньою пишністю. Навіть татарські орди, порівняно зі звичайними походами, мали більш організований і урочистий вигляд; Джанібек-Прей і Кантемір-мурза постають як постаті, що нагадували «малих царів».

Осман II прогнозував своїм військам повну перемогу та знищення противника, розраховуючи на швидку й вирішальну кампанію. Протягом зими 1620–1621 рр. та весни 1621 р. він інтенсивно готувався до походу на Річ Посполиту, зосередивши значні військові сили. На озброєння та забезпечення було витрачено великі фінансові ресурси. Логістичне забезпечення включало караван із приблизно 6 тис. верблюдів, частина вантажів транспортувалася морським шляхом до гирла Дністра.

Напередодні битви в козацькому таборі відбулася зміна керівництва. Командування військом чисельністю близько 41 520 осіб козацька рада спочатку передала гетьману Я. Бородавці, який користувався авторитетом в Україні завдяки визнанню козацьких прав для всього покозаченого населення [26, с. 248–250]. Однак під Хотином його було усунуто від гетьманства та страчено. Про це згадує один із сучасників із польсько-шляхетського табору:

«Під покровом ночі Бородавка і 80 бунтівних козаків були зашиті в мішки й кинуті в Дністер» [54, с. 36].

Рішення про страту ухвалила козацька військова рада. С. Величко пояснював усунення Я. Бородавки його зволіканням із поєднанням козацьких і польських сил напередодні війни та «зайняттям здобиччю під час руху». Бородавку було засуджено за тактичні прорахунки. Переправившись через Дністер, він направив окремі загони для забезпечення продовольством і фуражем, які просунулися до Сучави та Ясс і вступили у зіткнення з турецькими силами. У результаті нерівних боїв загинули сотні козаків. Після цього гетьманом було обрано Петра Конашевича-Сагайдачного [60, с. 183].

Воєнні дії розпочалися 2 вересня 1621 р. нападом турецьких військ на козацькі позиції. Козацькі полки організовано зустріли атаку щільним вогнем. Основний удар османських сил було спрямовано проти запорожців, оскільки султан розраховував на швидке зламання їхнього спротиву. Протягом усього дня тривали інтенсивні бої. Османська артилерія безперервно обстрілювала козацькі укріплення, а татарська кіннота здійснювала атаки з метою відрізати передові загони від основних сил.

Козаки утримували позиції, тоді як за розвитком бою спостерігало командування польської армії. Наприкінці дня, коли козацькі підрозділи перейшли в контратаку і прорвалися вглиб османських позицій, у бій були введені жовніри, надіслані Яном Ходкевичем.

Бій завершився пізно ввечері. Того дня османські війська втратили понад 1 тис. осіб убитими та ще більшу кількість пораненими. Козацькі сили здобули значні трофеї, зокрема коней, кінську збрую, озброєння та боєприпаси. Було захоплено 12 польових гармат і 32 прапори. Також значні цінності дісталися як козакам, так і польським солдатам; навіть табірна обслуга поверталася з коштовностями, золотом і срібним посудом.

У ході бою загинули окремі високопоставлені османські воєначальники, зокрема правитель Силістрії Гусейн-паша. Перший день бойових дій став важливим успіхом для союзного війська. Успішність

початкового етапу Хотинської війни значною мірою пояснюється тим, що саме козацькі сили утримували передову лінію оборони [65, с. 93].

3-го вересня в польському таборі активно зміцнювали оборонні позиції, тоді як османська армія готувалася до нової атаки. Осман II планував одночасний удар із фронту та флангів з метою досягнення вирішального результату. Протягом дня тривали запеклі бої, артилерія безперервно обстрілювала козацький табір. Лише ніч частково зменшила інтенсивність атак. Ян Ходкевич, спостерігаючи за перебігом подій, утримувався від введення резервів, побоюючись можливої османської пастки.

Підпустивши противника на близьку відстань, козацькі сили ефективно застосовували рушничний і артилерійський вогонь. У результаті 3 вересня османські війська зазнали значних втрат у живій силі та техніці, тоді як козаки здобули нові трофеї, включно з гарматами.

Петро Сагайдачний під час Хотинської кампанії застосовував нові тактичні підходи, зокрема нічні рейди. У нічний час козацькі загони здійснювали приховані атаки на табір противника, знищували живу силу та захоплювали майно, завдаючи суттєвих втрат османській армії [43, с. 67].

Попри успіхи першого етапу війни, союзні війська зазнавали значних труднощів: зростала кількість поранених і хворих, погіршилися погодні умови, відчувався дефіцит боєприпасів, продовольства та фуражу.

10-го вересня орда Кантеміра-мурзи переправилася через Дністер по мосту, зведеному польськими військами, і порушила комунікації з Кам’янцем, поставивши під загрозу постачання армії. Паралельно османське командування планувало зосередити основні сили для вирішального удару.

11-го вересня османські війська розпочали багатогодинний артилерійський обстріл козацьких укріплень, після чого здійснили масовану атаку із залученням яничарів, сипахів і татарської кінноти. Запорожці успішно відбили наступ [42, с. 35].

Козацькі частини перебували у складних умовах через нестачу озброєння, боєприпасів і продовольства, однак зберігали високий бойовий

дух. Особливе значення надавалося нічним діям, які викликали страх у противника.

Петро Сагайдачний наполягав на проведенні нічної атаки; відповідне питання обговорювалося на рівні польського сейму і було формально санкціоноване. Однак Ян Ходкевич дотримувався обережної тактики та зволікав із реалізацією рішень сейму, який визначив навіть дату атаки – 12-го вересня. У результаті Сагайдачний самостійно розпочав підготовку до наступальних дій, використовуючи наявні повноваження.

Здійснена ним операція суттєво порушила стратегічні плани султана та призвела до деморалізації османських військ. Зросла кількість дезертирів, а частина представників османської еліти втратила віру в перемогу і перейшла на бік польсько-козацького війська [21, с. 72].

Розпочалися переговори щодо перемир'я. Карл Ходкевич заявив про готовність прийняти почесний мир та уповноважив Якова Зелінського вести переговори з візиром Гусейном. Серед умов, із якими Яків Зелінський виступав на переговорах, важливе місце посідало питання щодо запорозького козацтва. За свідченням Якова Собеського, який брав участь у мирних переговорах, польське командування виявляло прагматичний підхід, що межував із підступністю стосовно козаків: «Прагнучи підтримати добрі стосунки з Портою, Річ Посполита ладна упокорити свавілля запорожців, досягти того, щоб козаки припинили чинити шкоду туркам» [29, с. 94].

Султан використав час для перегрупування сил і підготовки до нового бою, зберігаючи намір завдати вирішальної поразки козацьким військам. Новий наступ було заплановано на 15 вересня. На світанку турецька артилерія відкрила вогонь по козацькому табору. Атаки здійснювалися з фронту та флангів, однак вони були зупинені злагодженими діями козацько-польської артилерії.

З метою посилення ефективності нічних рейдів близько 8 тис. козаків здійснили напад на султанський табір, враховуючи найбільш уразливі ділянки оборони противника. Нічні атаки запорожців у ході Хотинської війни

мали значний деморалізуючий ефект на османське військо. Крім того, вони дозволяли козакам частково поповнювати запаси продовольства та боєприпасів.

26-го вересня турецькі війська розпочали інтенсивний обстріл позицій запорозьких полків і польських частин під командуванням Русанівського. Противник перейшов у наступ, однак його спроби досягти успіху виявилися безрезультатними. Частини, спрямовані проти козаків, були зупинені щільним артилерійським і рушничним вогнем і змушені відступити.

28-го вересня Осман II кинув у бій значні сили своєї армії. Протягом усього дня тривала запекла й виснажлива битва. Очевидець зазначає, що одночасно діяло понад 60 гармат, небо було затягнуте димом, а інтенсивність бою створювала враження суцільної руйнації природи; обидві сторони виявляли надзвичайну завзятість і мужність, що межувала з відчаєм [30, с. 106].

За масштабами та кількістю залучених сил ця битва стала однією з найбільших у ході кампанії, залучивши основні військові ресурси сторін. З ранку артилерійський вогонь противника був зосереджений на козацьких укріпленнях. Яничари здійснювали безперервні атаки з фронту, тоді як татарські загони намагалися здійснити флангові обходи. Запорозькі козаки, перебуваючи в укріплених позиціях, успішно відбивали ці атаки. Польсько-козацькі сили діяли узгоджено, демонструючи високу координацію. На окремих ділянках бою точилися рукопашні сутички.

Виснаживши противника Петро Сагайдачний очолив рішучий контрнаступ козацьких полків, який підтримали польські частини. Унаслідок спільних дій артилерії та піхоти війська султана були зупинені та відкинуті.

Після здобутої перемоги польське командування ініціювало переговори щодо почесного миру. 2 жовтня розпочалися мирні перемовини. Основні положення передбачали обмеження дій запорозького козацтва, зокрема заборону судноплавства Дніпром та покарання за напади на турецькі володіння. У свою чергу, кримські, білгородські, тягінські, кілійські та

добрудзькі татари мали припинити напади на території Речі Посполитої; для контролю ситуації Осман II зобов'язувався укріпити Очаківську фортецю.

Війна 1621 року завдала значних втрат Османській імперії. Армія Османа II втратила понад 80 тис. осіб убитими, а також близько 100 тис. коней, мулів і верблюдів, а також значні запаси озброєння [27, с. 94].

Отже, Хотинська війна за масштабами, чисельністю військ та наслідками стала однією з найвизначніших подій військової історії Османської імперії. Українське козацтво відіграло в ній суттєву роль, зробивши вагомий внесок у загальноєвропейську систему безпеки. Козаки сприяли запобіганню поразці польської армії та уникненню принизливого миру для Речі Посполитої. Турецька загроза мала міжрегіональний характер, охоплюючи Польщу, Литву, Україну та інші європейські землі. Участь українського козацтва у протидії османській експансії посилювала внутрішньополітичні суперечності в Османській імперії, ускладнювала її відносини з васальними територіями та загострювала конфлікт із Річчю Посполитою.

РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ПОДІЙ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Висвітлення Хотинської війни в шкільних підручниках

Вивчення Хотинської війни 1621 року в українських школах є ключовим етапом курсу Історії України (8 клас). Ця тема зазвичай розглядається в контексті боротьби українського козацтва проти турецько-татарської агресії та діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного.

На 2025-2026 навчальний рік перелік діючих підручників з історії України для 8 класу включає як видання попередніх років (відповідно до стандартів 2021 року) [9; 14; 57; 75; 85], так і нові підручники (2025 р.), що відповідають програмам НУШ [11; 55; 84].

Основні змістові акценти при вивченні теми зводяться до вивчення причини конфлікту, ходу битви під Хотином, аналізу постаті П.Сагайдачного і значенні перемоги. Розглядаючи ці проблеми підручники наголошують, що причиною конфлікту були експансія Османської імперії, польсько-турецькі суперечності та активні морські походи козаків. Розглядаючи хід битви вказується на її період, вересень 1621 р. і акцентується увага на участі 40-тисячного козацького війська, яке врятувала Річ Посполиту від катастрофи. Шкільні підручники подають інформацію про дипломатичний та стратегічний талант гетьмана П. Сагайдачного, а також вказують на трагічні обставини поранення, що призвело до його смерті. Говорячи про значення перемоги у війни, вказано на те, що було призупинено османську експансію в Європу, а також значно зріс авторитет українського козацтва на міжнародній арені.

При вивченні подій Хотинської битви варто керуватися методичними підходами які передбачають візуалізацію матеріалу, що стає можливим через роботу з історичними картами (схеми облоги фортеці) та ілюстраціями (репродукції картин, вигляд Хотинської фортеці); роботу з історичними джерелами, аналіз фрагментів козацьких літописів або щоденників учасників

війни. В дискусійній формі обговорення наслідків Хотинської угоди для України, яка фактично не отримала від Речі Посполитої обіцяного визнання попри вирішальну роль козаків у битві.

З аналізу підручників можна скласти таблицю, яка порівнює висвітленням подій Хотинської війни у різних авторів:

Автор(и)]	Параграф / Тема	Орієнтовні сторінки	Ключові аспекти висвітлення
В. Власов	**§ 12** "Доба героїчних походів козацтва. Хотинська війна"	**ст. 84–90** (вид. 2021)	Акцент на військовому мистецтві Сагайдачного, хронології битви (вересень 1621) та врятуванні Речі Посполитої від розгрому.
О. Гісем, О. Мартинюк	**§ 11** "Морські походи козаків. Участь козацтва у Хотинській війні"	**ст. 78–82** (вид. 2021)	Детальний опис Цецорської битви 1620 р. як передумови війни та результатів Хотинського миру.
І. Щупак та ін.	Тема "Військо запорозьке в першій половині XVII ст."	**ст. 85–92** (вид. 2021)	Використання схем битв, QR-кодів з додатковими матеріалами та аналіз міжнародного значення перемоги.
Н. Мудрий	§ 13 "Хотинська війна"	**ст. 94–101**	Дослідження дипломатичної діяльності П. Сагайдачного перед війною та наслідків для козацького стану.

Автори загалом солідарні в тому, що результат був суперечливим: військовий тріумф не конвертувався у політичні чи соціальні здобутки.

Автор підручника	Оцінка Хотинського миру для козаків	Акцент на наслідках
В. Власов	**Несправедливий компроміс.** Наголошує, що попри вирішальну роль козаків, польський уряд не виконав обіцянок щодо розширення прав.	Підкреслює розчарування козацтва та зростання напруги між Запорожжям і Варшавою.
О. Гісем, О. Мартинюк	**Дипломатична поразка при військовій перемозі.** Вказують на те, що умови миру (заборона морських походів) обмежували козацький промисел.	Акцентують на тому, що Річ Посполита фактично "відкупилася" від Туреччини обіцянкою контролювати козаків.
І. Щупак	**Трагічний тріумф.** Розглядає наслідки через призму смерті П. Сагайдачного, що послабило позиції козацтва на переговорах.	Наголошує на міжнародному визнанні козаків як "рятівників християнського світу", що не було визнано польським законом.
Н. Мудрий	**Джерело майбутніх конфліктів.** Трактує умови угоди як такі, що ігнорували інтереси козацького стану, що згодом призвело до повстань.	Детально розглядає пункт про обмеження реєстру, що було сприйнято козаками як образа.

Аналіз підручників дозволяє виявити різні підходи до структурування матеріалу: від класичного описового до проблемно-орієнтованого. Зокрема, підручник О. В. Гісема та О. О. Мартинюка традиційно вважається найбільш

академічним [14]. Автори детально зупиняються на причинах війни, виокремлюючи Цецорську битву 1620 р. як прелюдію до основних подій. Особлива увага приділяється воєнному мистецтву. В методичному плані текст структурований за допомогою запитань на полях, що спонукають до репродуктивного мислення. Важливим елементом є рубрика «Постать в історії», де Сагайдачний постає як «лицар нації». Перевагами цього підручника є чітка логіка викладу та велика кількість фактичного матеріалу, недоліком –перевантаженість датами та термінами, що може ускладнювати сприйняття матеріалу учнями з середнім рівнем знань.

Підручник В. С. Власова робить ставку на джерелознавчий підхід [9]. Опис Хотинської битви подається крізь призму свідчень очевидців. Наприклад, наводяться цитати про те, як турки боялися козацьких нічних нападів. В методичному плані автор використовує методику «практичного заняття» всередині параграфа. Учням пропонується проаналізувати фрагмент літопису і самостійно визначити роль козацтва. Багато уваги приділено картосхемам: вони деталізовані, з позначенням напрямків ударів кожної з армій. Серед переваг – розвиток критичного мислення та навичок роботи з історичним документом, що є ідеальним варіантом для формування інформаційної компетентності.

Підручник І. Я. Щупака вирізняється візуалізацією та діалогічністю [85]. Матеріал подано лаконічно, але з акцентом на цікаві факти (наприклад, про використання бойових слонів османами). Методичні акценти передбачають використання рубрики «Свідчать документи» та «Мовою цифр». Особливо цінним є блок «Поміркуймо!», де ставляться проблемні питання: «Чи можна вважати Хотинську війну перемогою українського народу, якщо козаки не отримали бажаних привілеїв?». До переваг варто віднести сучасний дизайн, наявність QR-кодів з посиланнями на відеоматеріали та 3D-реконструкції. Це стимулює пізнавальний інтерес учнів.

Отже, підручники пояснюють війну через турецьку експансію та "провокаційні" походи козаків на Чорне море. В усіх виданнях Петро Конашевич-Сагайдачний постає як національний герой, чий авторитет був вирішальним для об'єднання зусиль козаків і поляків. Для розуміння і засвоєння матеріалу обов'язковим елементом є карта-схема Хотинської фортеці та облоги табору. Усі підручники стверджують, що війна мала позитивні і негативні наслідки, зокрема – позитивом було крах османської агресії та підтвердження статусу козацтва як найпотужнішої військової сили Східної Європи, а негатив полягав в тому, що козаки не отримали офіційного розширення реєстру, а Річ Посполита зобов'язалася припинити їхні морські походи. Смерть Петра Сагайдачного від ран , отриманих у битві оцінюється як найбільша втрата для України того часу.

3.2. Методичні акценти вивчення теми та формування предметних компетентностей

Хотинська війна 1621 року є однією з ключових подій української та європейської історії XVII століття. У межах шкільного курсу «Історія України» (8 клас) вивчення цієї теми потребує особливих методичних підходів, які дозволяють учням не лише засвоїти факти, а й зрозуміти геополітичне значення конфлікту.

Вивчення Хотинської війни 1621 року в курсі історії України (8 клас) вимагає від педагога не лише фактологічного викладу подій, а й глибокого аналізу геополітичного контексту та ролі козацтва. Сучасні методичні акценти зміщуються від простого опису битв до формування критичного мислення учнів.

З точки зору сучасної методики, вивчення подій Хотинської війни не повинно обмежуватися хронологією битв, а формувати історичне мислення, яке передбачає низку ключових компетентностей. Зокрема, хронологічна компетентність спрямовує учня не просто знати дату війни, а розуміти тривалість облоги як виснажливого процесу. Просторова компетентність

включає робота з картою, оскільки чітко локалізує саму фортецю, шляхи просування військ султана Османа II та рух козацьких полків Сагайдачного з-під Могилева до Хотина. Інформаційна компетентність дозволяє учням працювати з першоджерелами, насамперед при аналізі «Щоденника Хотинської війни» Якуба Собеського або віршів Касіяна Саковича.

Для забезпечення необхідного рівня зацікавленості учнів потрібно використовувати інноваційні методи та візуалізацію. Так, варто застосувати метод «Історичного інтерв'ю», коли учням пропонується підготувати запитання до П. Сагайдачного або Яна Ходкевича після завершення битви. Це розвиває емпатію та критичне мислення. Використовуючи візуальний аналіз можна порівняти художні твори (наприклад, картини Юзефа Брандта) з історичними картами. Питання до учнів: «Які деталі на картині відповідають дійсності, а що є художньою вигадкою?». Цифрові інструменти та використання QR-кодів для переходу на 3D-моделі Хотинської фортеці створює ефект присутності та допомагає зрозуміти, чому саме ця локація була обрана для оборони.

Першочерговим акцентом є розгляд війни не як локального конфлікту, а як масштабного протистояння християнського світу та Османської імперії. Важливо продемонструвати учням, що Хотинська битва зупинила експансію султана Османа II вглиб Європи. Важливо пояснити учням, що Хотинська війна не була локальною сутичкою. Це було протистояння двох тогочасних наддержав – Речі Посполитої та Османської імперії.

Необхідно підкреслити, що без участі козацького війська доля Речі Посполитої та Центральної Європи могла бути зовсім іншою. Українське козацтво зарекомендувало себе надійним «щитом Європи».

Яскраво проявився феномен військового мистецтва запорожців, які використали тактичну перевагу в розташуванні козацького табору, ефективно застосовували нічні рейди та майстерно володіли вогнепальною зброєю. Тактика «табору» та нічні вилазки козаків деморалізували османську армію.

Важливо порівняти чисельність військ, щоб підкреслити масштабність перемоги.

Козаки вступили у війну як окремий суб'єкт політики , оскільки умови, за яких вони погодилися допомогти Речі Посполитій передбачали визнання прав православної церкви та розширення реєстру.

Ключовим акцентом вивчення теми є вирішальна роль у перемозі Війська Запорозького під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного.

При вивчені теми важливо замінити «героїчний пафос» на аналіз особистісних якостей та стратегічного мислення П. Сагайдачного, який постає як «лицар-інтелектуал», який зумів поєднати військову силу з політичним далекоглядством. При цьому можливо застосування методу «історичного портрета» або дискусії на тему: «Чи була б перемога під Хотином можливою без участі козаків?».

Для формування предметних компетентностей учнів варто залучати писемні джерела, фрагменти з мемуарів учасників битви (наприклад, Якуба Собеського), що дозволяє відчути атмосферу того часу, а також візуальні ряди: репродукції картин, схеми побудови козацького табору та сучасні 3D-реконструкції Хотинської фортеці.

У підсумку вивчення теми акцент робиться на тому, що попри перемогу, Річ Посполита не виконала обіцянок перед козаками. Це заклало фундамент для майбутніх національно-визвольних рухів. Також важливо згадати про Хотинську битву як символ українсько-польського військового братерства в боротьбі проти спільної загрози. Використовуючи метод «історичної паралелі» важливим є порівняння ролі козацтва у Хотинській війні з сучасними подіями захисту української державності.

Отже, методично правильний підхід до вивчення Хотинської війни дозволяє учням не лише засвоїти дати, а й зрозуміти місце українського козацтва в європейській історії XVII століття, розвиваючи навички аналізу та історичної емпатії. Використання цих акцентів дозволяє сформувати в учнів

цілісне уявлення про Хотинську війну як про подію, що визначила вектор розвитку Східної Європи на десятиліття вперед.

Висновки

Сучасна історіографія вивчення Хотинської війни 1621 року характеризується переходом від суто військово-історичного опису до комплексного аналізу, що включає геополітичний, соціальний та культурний контексти. Особливу увагу приділяють ролі українського козацтва та гетьмана Петра Сагайдачного. Важливий внесок зробив Петро Сас у своїй монографії «Хотинська війна 1621 року», яка базується на детальному аналізі джерел, висвітлюючи хід воєнних дій, стратегію та тактику сторін. Сучасні історики підкреслюють, що запорозькі козаки (понад 40 тис. воїнів під проводом П. Сагайдачного) відіграли ключову роль у перемозі, без яких Річ Посполита могла програти війну.

Хотинська війна стала апофеозом козацької звитяги у першій половині XVII ст. Після катастрофічної поразки поляків під Цецорою, Польща стояла на краю загибелі. Від часів утворення Речі Посполитої це була перша велика військова компанія, до якої не було залучено козаків.

На початку XVII ст. Туреччина користувалася престижем непереможної держави, яка чисельністю й організацією своїх бойових сил перевершувала всі країни Європи. Проводячи завойовницьку політику, вона упродовж двох віків підкорила численні народи й регіони в трьох частинах світу.

Хотинська війна поклала край наступальному рухові турків і тому була зустрінута всіма європейськими народами як вирішальна перемога, отримана над грізним, досі непереможним ворогом. І хоч вона не була остаточною, але сам факт успішного захисту був знаменною подією, засвідчивши послаблення військової могутності Туреччини. Після Хотинської війни ця, колись грізна для сусідів, держава повільно й неминуче відходила на другий план у політичному житті Європи.

Хотинська епопея має міжнародне значення. Перемога у цій війні була надзвичайною подією в довготривалій боротьбі українського народу з

турецько-татарськими нападниками. Удар, завданий Туреччині, прискорив занепад Османської імперії. Перемога під Хотином змінила співвідношення сил у Східній Європі й Азії.

Український народ вписав славетну сторінку своєї історії в нерівну й жорстоку боротьбу з нашестям турків і відіграв значну роль у їхньому розгромі. У цій боротьбі важливу роль відіграли запорозькі козаки, які вистояли перед цією грізною силою.

Хоч за умовами перемир'я між Польщею і Туреччиною українським козакам заборонялося здійснювати походи до Туреччини і Криму, вони не збиралися припиняти боротьбу з турецько-татарськими нападниками. Події, які відбувалися у цей час у Туреччині, сприяли цьому. Послаблення Туреччини мало величезне значення для України та всіх сусідніх народів, яким вони загрожували. Поразка у війні 1621 року, внутрішні безпорядки, повстання яничарів, порушення зв'язків між турками і кримським ханством створили умови для нанесення нових ударів по Османській імперії.

Запорозькі козаки майже повністю заволоділи тоді Чорним морем. Вже у 1622 р. козаки захопили безліч турецьких кораблів, деякі з них потопили. При нестабільному внутрішньому положенні Туреччини, блискучі морські операції козаків іще більше посилювали повоєнну кризу в імперії.

Вивчення Хотинської війни 1621 року в українських школах є ключовою темою курсу Історії України (8 клас), яка розглядається в контексті боротьби українського козацтва проти турецько-татарської агресії та діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного.

На 2025-2026 навчальний рік перелік діючих підручників з історії України для 8 класу включає як видання попередніх років (відповідно до стандартів 2021 року) , так і нові підручники (2025 р.), що відповідають програмам НУШ .

Аналіз підручників дозволяє виявити різні підходи до структурування матеріалу: від класичного описового до проблемно-орієнтованого. Зокрема, підручник О. В. Гісема та О. О. Мартинюка традиційно вважається найбільш

академічним. Автори детально зупиняються на причинах війни, виокремлюючи Цецорську битву 1620 р. як прелюдію до основних подій. Особлива увага приділяється воєнному мистецтву. Підручник В. С. Власова робить ставку на джерелознавчий підхід . Опис Хотинської битви подається крізь призму свідчень очевидців. Наприклад, наводяться цитати про те, як турки боялися козацьких нічних нападів. Підручник І. Я. Щупака вирізняється візуалізацією та діалогічністю . Матеріал подано лаконічно, але з акцентом на цікаві факти (наприклад, про використання бойових слонів османами). Методичні акценти передбачають використання рубрики «Свідчать документи» та «Мовою цифр».

Вивчення Хотинської війни 1621 року в шкільному курсі історії України вимагає від педагога не лише фактологічного викладу подій, а й глибокого аналізу геополітичного контексту та ролі козацтва. Сучасні методичні акценти зміщуються від простого опису битв до формування критичного мислення учнів. З точки зору сучасної методики, вивчення подій Хотинської війни не повинно обмежуватися хронологією битви, а формувати історичне мислення, яке передбачає низку ключових компетентностей, а саме хронологічну, інформаційну та інноваційну.

Отже, Хотинська війна 1621 року, де об'єднані сили Речі Посполитої та українського козацтва зупинили експансію Османської імперії, має вражаючі аналогії з сучасною російсько-українською війною. Ці події розділені чотирма століттями, але мають спільні риси у геополітиці, ролі України та методах ведення війни. Як і у 1621 році, Україна сьогодні є «щитом», який зупиняє агресію великої імперії (тоді – Османської, зараз — Російської) на Захід. Хотинська битва врятувала Європу від османського завоювання, так само як Збройні Сили України зупиняють поширення «руського міра».

Список використаних джерел та літератури

1. Акты Юго-Западной России (далі АЮЗР). Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 732 с.

2. АЮЗР. Ч. 7. Т. 2: Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи. Киев: Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго. 1890. 863 с.

3. Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). Черновцы: Черновицкий гос. университет, 1957. 130 с.

4. Алішан Л. М. Кам'янець. Літопис вірменів Польщі й Румунії з додатком першоджерел. Венеція, 1896. С. 5-8.

5. Алішан Л. М. Літопис вірменів Ляхії і Волощини // Базмавеп. Венеція, 1895. № 10. С. 442-445.

6. Баран О. Козацько-перські взаємини в творах Пієтра делла Валле. Вінніпег: Накладом УВАН, 1985. 59 с.

7. Боплан Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. 256 с.

8. Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність…». Козаки у Хотинській війні 1621 року. Київ: Темпора, 2013. 119 с.

9. Власов В. С. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька. Київ : Літера ЛТД, 2021. 256 с.

10. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3 т. Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1953. Том 1. 1620-1647 гг. 588 с.

11. Галімов А. А. Історія України : підруч. для 8 класу закл. загал. серед. освіти / А. А. Галімов, О. В. Гісем, О. О. Мартинюк, О. М. Сирцова. Харків: Вид-во «Ранок», 2025. 304 с.

12. Гейде Ю., Яценюк Г. Польсько-османська війна у вірменській

перспективі. Вірменська хроніка Кам’янця та Хотинська битва 1621 року. Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. Чернівці 2023. № 2. С. 14-28.

13. Герегова С. Хотинська війна 1621 року в українській мистецькій спадщині. 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Чернівці–Хотин, 22-23 вересня 2011 р. Чернівці, 2011. С. 66-73.

14. Гісем О. В. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків : Ранок, 2021. 192 с.

15. Говганнес Каменаци. (Ованес Кам'янецький). Історія Хотинської війни. Єреван, 1964.

16. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. Київ : Вища школа, 1994. 539 с.

17. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво. Дніпропетровськ : Січ, 2008. 494 с.

18. Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. 2-ге вид., доп. та випр. Київ: Веселка, 1968. 224 с.

19. Гриценко І., Скорейко Г. Хотинська війна у записках Якуба Собеського. Хотинська війна : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. С. 16-

20. Гуржій О. І. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. Київ: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. 83 с.

21. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. Київ: Вид-во «Україна», 2004. 189 с.

22. Гуржій О. І. Історія козацтва: держава – військо – битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Київ: Арій, 2012. 464 с.

23. Демочко В. Церковно-релігійний чинник у створенні антитурецької козацько-польської воєнної коаліції 1621 р. 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнар. наук. конф., м. Чернівці–Хотин, 22–23 вересня 2011 р. Чернівці, 2011. С. 78-85.

24. Дневник Эриха Лясоты из Стеблева // Мемуары к истории Южной Руси. Выпуск 1. Днепропетровск, «Сич», 2005. 219 с.

25. Додаток до Постанови Верховної Ради України від 16 грудня 2020 року № 1092-IX. "Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2021 році" [Електронний ресурс] = 400 років із часу Хотинської битви (липень - жовтень 1621) https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1092-20#n22 :

26. Жерела до історії України-Руси / Видано під редакцією Михайла Грушевського. Т. 8. Львів, 1908. 485 с.

27. Затилюк Я. Хотинська війна 1621 р. Козацька звитяга, османські амбіції та європейське майбутнє / Ярослав Затилюк, Олексій Савченко, Максим Яременко. Київ : Кліо, 2024. 127 с.

28. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / [упоряд. та переклад.: В. Крекотень, В. О. Шевчук, Р. П. Іванченко]. Київ : Дніпро, 2006. 976 с.

29. История Хотинского похода Якова Собесского. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. II. Київ, 1896. С. 40-126.

30. История Хотинского похода Якуба Собеского 1621 // Хотинська епопея. Чернівці : Золоті литаври, 2000. С. 89-148.

31. Ільків М. Гравюра Bellum inter Polonum et Turcam Anno Domini MDCXXI – ключове джерело для вивчення поля Хотинської битви 1621 р. (попереднє повідомлення). Музейний щорічник Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Чернівці, 2023. Вип. 6-8 (2021-2023). С. 78-85.

32. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Путілов; АН УРСР. Ін-т історії України. Київ: Вид-во АН УРСР, 1941. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: (1569–1654 рр.). 290 с.

33. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2006. Т. 1. 800 с.

34. Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена і продовжена його братом Аксентом. // Жовтень. 1985. № 4, С. 95-105.

35. Карпо В., Масан О. «Коротка реляція» – маловідоме джерело з історії Хотинської війни 1621 року. Зелена Буковина. 2005. № 1. С. 171-185.

36. Кіркене Г. Ян-Кароль Ходкевич – Головнокомандувач польсько-литовського війська // Хотинська війна – битва за Центральну Європу. Київ: Балтія-Друк, 2011. С. 177-208.

37. Ковалець Т. “To wojsko rozłożone tarczą obozowi...” Військо Запорозьке у Хотинській битві 1621 р. за діаріушем Яна Рудоміни-Дусяцького. Хотин-1621: 400 років пам’яті. Київ, 2021. С. 213-256.

38. Ковалець Т. Джерело без купюр: маловідома версія діаріуша Хотинської війни 1621 р. Прокопа Збіґнєвського. Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII ст. (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.) : матер. наук.-практ. конф., м. Хотин, 12 жовтня 2016 р. Кам’янець-Подільський, 2016. С. 4-19.

39. Ковалець Т. Діаріуш Міколая Мархоцького – маловідоме джерело з історії Хотинської битви 1621 р. Питання історії України. Чернівці, 2016. Т. 18. С. 159-166.

40. Ковалець Т. Загадки боїв 4 вересня 1621 року під Хотином: звичайний день битви, шанс перелому, уникнена пастка? Congresul Ştiinţific Internaţional Moldo-Polono-Român: Educaţie, Politici şi Societate. Chişinău, 2022. P. 201-207.

41. Комарницький С. Хотинська епопея (з історії Хотинської війни 1621 р.). Чернівці: Золоті литаври, 2000. 208 с.

42. Комарницький С. Цитадель на Дністрі. Чернівці: Золоті литаври, 2001. 88 с.

43. Комарницький С., Сагайдак Д. Козацький полководець. Чернівці-Київ: Золоті литаври, 2005. 128 с.

44. Костин М. Летопись земли Молдавской. Кишинев: Б.и., 2014. 192 с.

45. Крип’якевич І. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип’якевич та ін. Львів: Світ, 1992. 713 с.

46. Леп'явко С. "Рятівники від турецької хмари": Запорожці і Хотинська війна 1621 р. Київ, 2013. 61 с.

47. Макар Ю. Історіографія Хотинської війни 1621 року. Хотинська війна : матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни, м. Хотин, 22 жовтня 2001 р. С. 107-116.

48. Мойсей А. Хотинська битва 1621 року. Ігнороване джерело в українській історіографії // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. (АПСНІМ), 2021, № 2 (30), С. 44-48.

49. Мицик Ю. А. Як козаки Україну боронили / Юрій Мицик, Сергій Плохій. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО», 2018. 368 с.

50. Мышецкий С. История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. Одесса, 1852. 102 с.

51. Мюллер Й. Й. Історична дисертація про козаків / Всесвіт. 1988. № 6. С. 131-137.

52. Мюллер Й. Про Хотинську війну / Хотинська війна. Київ, 1991. С. 57-60.

53. Надинский П. Очерки по истории Крыма. Симферополь: КРЫМИЗДАТ, 1951. 230 с.

54. Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. Москва Наука. 1984. 284 с.

55. Панарін О. Є. Історія України: підруч. для 8 класу закл. загал. серед. освіти / О. Панарін, Ю, Топольницька, О. Охріменко, А. Макаревич. Київ : Літера ЛТД, 2025. 304 с.

56. Подорожні записки та пам’ятні записи Симеона дпіра Легаци // Публ. Г. Н. Акіняна. Відень, 1936.

57. Пометун О. І. (ред.) та ін. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Оріон, 2021. 192 с.

58. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : метод. посіб. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2018. 208 с.

59. Презентація книги «Хотинська війна 1621 р.» в Національному музеї історії України 19.02.2025 // https://www.youtube.com/watch?v=2x-VIp5kNNU

60. Сас П. М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 350 с.

61. Сас П. М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. // УІЖ. 2011. № 6. С. 16-35.

62. Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // УІЖ. 2005. № 6. С. 4-33.

63. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. 526 с.

64. Сас П. М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // УІЖ. 2010. № 2. С. 17-37.

65. Сас П. М. Хотинська війна – битва за Центральну Європу / П. Сас, Г. Кіркене, А. Бумблаускас. Київ: Балтія-Друк, 2011. 216 с.

66. Сергійчук В. Морські походи запорожців. Київ: Фото-відеосервіс, 1992. 60 с.

67. Степанков В. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 років: міфи й історична дійсність / В. С. Степанков, В. В. Степанков // Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія. № 1. 2022. С. 89-107.

68. Степанков В. С. Польсько-турецька війна 1620–1621 років: хто і коли її розпочав (кілька міркувань) // Хотин-1621: 400 років пам’яті. Збірник наукових праць / відпов. ред. Смолій Валерій; упоряд. Вирський Дмитро. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2021. С. 9-27.

69. Страшко В. В., Сухих Л. А. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України. УІЖ. № 6, 2011, С. 4-15.

70. Трінчук Я. Україна: війни, битви, персони. Львів: Апріорі, 2017. 288 с.

71. Руденко Ю. Д. Козацько-лицарське виховання учнівської і студентської молоді: 25-й річниці козацької педагогіки присвячується / Ю. Д. Руденко,

Ю. Д. Мельничук; Акад.наук вищої освіти України, Всеукраїнське пед. товариство ім. Г. Ващенка. Київ, 2011. 415 с.

72. Федорук А. Елементи лінійної тактики у бойових прийомах українського козацького війська в Хотинській битві 1621 р. Хотину – 1000 років : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 1000–літтю Хотина. Чернівці, 2000. С. 59-62.

73. Федорук А. Хотинська битва 1621 року. Чернівці, 2010. 76 с.

74. Фігурний Ю. С. Козацькі збройні виступи 20–30-х рр. XVII ст. як дієвий чинник українського етнодержавонаціїворення в українознавчому вимірі : монографія та вибрані українознавчі праці / Нац. наук.-досл. ін-т українознавства. Київ, 2012. 144 с.

75. Хлібовська Г.М. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук. Тернопіль: Астон, 2021. 224 с.

76. Хотин 1621. Війна і пам’ять: колективна монографія. Чернівці: Технодрук, 2022. 324 с.

77. Хотин-1621: 400 років пам’яті. Збірник наукових праць / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд. Д. Вирський. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 267 с.

78. Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження / ред. Л. Михайлина та ін. Хотин, 2011. 200 с.

79. Хотинська війна. 1621 / АН України. Центр пам'яткознавства; Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Київ, 1991. 235 с.

80. Хотинська війна. Матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої 380-річчю Хотинської війни. Чернівці: Вид-во «Прут», 2002.180 с.

81. Черкас Б. В. Козацьке військо до середини XVII ст. // Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2-х т.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Т. І. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 472-485.

82. Чухліб Т. В. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-

мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія, 2010. 446 с.

83. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. 300 с.

84. Щупак І. Я. Історія України : підруч. для 8 класу закл. загал. серед. освіти / Щупак І. Я., Старченко Н. П., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Дрібниця В. О., Желіба О. В., Кронгауз В. О., Піскарьова І. О., Репан О. А., Секиринський Д. О., Черкас Б. В. Київ : Оріон, 2025. 258 с.

85. Щупак І. Я. Історія України підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Б.В. Черкас, О.В. Бурлака, Н.С. Власова, К.Ю. Галушко, В.О. Кронгауз, І.О. Піскарьова, Д.О. Секиринський. Київ : Оріон, 2021. 224 с.

86. Юга О.А. «Козацька проблема» у політиці владної еліти Речі Посполитої в контексті Хотинської кампанії 1621 р. // Хотин-1621: 400 років пам’яті. Збірник наукових праць / відпов. ред. Смолій Валерій; упоряд. Вирський Дмитро. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2021. С. 41-54.

87. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х Т. Львів: Світ, 1991.

88. Яценюк Т., Скорейко Г. Якуб Собеський та його записки про Хотинську війну. 390–річчя Хотинської битви 1621 року : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Чернівці – Хотин, 22-23 вересня 2011 р. Чернівці, 2011. С. 254-262.

89. Chojnecki S. Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego / S. Chojnecki, T. Krząstek. Warszawa: Vipart, 2001. 242 s.

90. Chronicon gestorum in Europa singularium a Paolo Piaseckio, episcopo Praemisliensi, accurate ac fideliter conscripta ad annum Christi MDCLVIII ad utilitatem publicam divulgatur ad tipis cum gratia et privilegio S.R.M. Cracovie in jfficinal graphica Francicii Carzarii S. R. M. Tipographii, anno Domini, 1648 [The

chronicle of events in Europe by Paul Piaseckio individual bishop in Praemisliensi accurately and faithfully recorded in the year of 1658 has been published for public utility tipis grace and privilege S.R.M. Cracovie the jfficinal vivid Francicii Carzarii St. RM Tipographii the year 1648].

91. Costin Miron. Letopisețul Țării Moldovei [Chronicle of the Land of Moldavia], Chișinău: Universul, 2006, 640 p.; Costin Miron. Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron-vode încoace. Studiu întroductiv de E. Rusev [Chronicle of the Land of Moldavia from Aaron-vode. Introductory word by E. Rusev], Chișinău: Cartea moldovenească, 1972, 296 p.

92. Costin Miron. Letopisețul Țării Moldovei dela Aron Vodă încoace. Ediție critică de P.P. Panaitescu [Chronicle of the Land of Moldavia from Aaron-vode. Ed. by P. Panaitescu], București: Fundația Regală pentru literatură și artă, 1944, 432 p.; P. V-XI.

93. Franz M. Wojskowośc Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. 255 s.

94. Nagielski M. Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. 143. Z. 2 (2016). S. 277–285.

95. Pintescu Fl., Bătălia de la Hotin (1621): încadrare tipologică, analiza, prezentarea în istoriografia română [Battle of Khotyn (1621): typology, analysis, reflection in Romanian historiography], Istorie și educație: in honorem Mihai Lazăr [History and education: in honor of M. Laser], coordinator: M. Iacobescu, Iași: Junimea, 2012, P. 45-66.

96. Podhorodecki L. Chocim 1621. Warszawa: Bellona, 2008. 177 s.

97. Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. Kraków: Krakowski Oddział Pol. Tow. Historycznego, 1930. 141 s.

98. Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621). Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921. 214 s.

99. Yatseniuk H. “Nachrichten aus der Walachei”: Aufzeichnungen eines deutschen Offiziers über die Besonderheiten des Kriegsalltags zu Zeiten der

Schlacht bei Chotyn 1621 zwischen der Rzeczpospolita und dem Osmanischen Reich. Mitropa 2023/2024. Jahresheft des Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa. 2024. S. 41-45.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Середньовічні гравюри із зображенням Хотинської битви 1621 року

Додаток Б.

Ювілейна монета «Хотинська битва» номіналом 5 гривень була введена в обіг Національним банком України 29 жовтня 2021 року.